

ЛЕВЧУК Н. В.,
аспірант кафедри теорії
та історії держави і права
(Хмельницький університет
управління та права)

УДК 342.7

НОРМАТИВІЗМ І ПРАВА ЛЮДИНИ

У статті висвітлено поняття прав людини в концепції нормативізму. У центрі уваги знаходяться погляди Ганса Кельзена на співвідношення універсалізму та релятивізму, а також їхні наслідки для обґрунтування прав людини. Обґрунтовується висновок, що, у супереч поширеному уявленню, Г. Кельзен не був схильний заперечувати права людини, але можливість їх обґрунтування він убачав не в гносеологічному й ціннісному універсалізмі, а в епістемологічному й ціннісному релятивізмі.

Ключові слова: Ганс Кельзен, права людини, універсалізм, релятивізм, міжнародна спільнота.

В статті висвітлено поняття прав человека в концепции нормативизма. В центре внимания находятся взгляды Ганса Кельзена на соотношение универсализма и релятивизма, а также их следствие для обоснования прав человека. Обосновывается вывод, что, вопреки распространенному представлению, Г. Кельзен не был склонен отрицать права человека, но возможность их обоснования он видел не в гносеологическом и ценностном универсализме, а в эпистемологическом и ценностном релятивизме.

Ключевые слова: Ганс Кельзен, права человека, универсализм, релятивизм, международное сообщество.

The article highlights the notion of human rights in normativist theory. Attention is devoted to views of Hans Kelsen on relation between universality and relativity and also to sequences of this views in justification of human rights. The author proves that contrary to wide-spread view Kelsen was not inclined to deny human rights but the possibility for its justification he envisioned in epistemological and value relativism rather than in epistemological and value universality.

Key words: H. Kelzen, human rights, universalism, relativism, international community.

Вступ. Права людини є наріжним каменем суспільствознавства й головною проблемою юридичної науки, тому увага дослідників до нього ніколи не була й, мабуть, ніколи не буде зайвою. Якщо раніше вивченням прав людини займалися різні дисципліни – соціологія, політологія, юридичні науки (теорія і філософія права, наука міжнародного права), то нині права людини вивчаються в межах міждисциплінарного напрямку знань – загальної теорії прав людини. У межах цієї теорії вже намітився поділ на загальну й особливу частини. Загальна частина намагається знайти відповіді на загальні питання, як-от: поняття прав людини, їхній зміст, обсяг, перелік тощо. Особлива частина досліджує конкретні права людини та механізми їхньої реалізації на національному й міжнародному рівнях.

Постановка завдання. Одне з головних питань у межах загальної частини теорії прав людини звучить так: чи можуть існувати загальні цінності, які охороняються правами людини, в умовах культурно-ціннісного плюралізму? Є дві стратегії відповіді на зазначене питання – універсалістська й релятивістська. Універсалісти наполягають на тому, що якщо не всі, то принаймні певний мінімальний перелік цінностей поділяється всіма народами світу. Релятивісти-скептики натомість відстоюють думку, що жодних універсальних цінностей у світі немає і що всі вони так чи інакше зумовлені не спільною для всіх людей природою, а конкретними культурами, у яких ці люди живуть. А оскільки це так, то й жодних універсальних прав людини бути не може. Серед релятивістів (і це навряд чи збіг обставин!) чимало позитивістів, які заперечують існування природного права, тоді як серед універсалістів, як правило, багато прибічників різних теорій природного права. Дискусії між двома таборами не припиняються із середини ХХ ст., однак навряд чи справедливо буде сказати, що дискусія зайшла в глухий кут. Радше за все питання ще не вичерпало себе, а тому потрібні нові пошуки вирішення проблеми.

Доробок Г. Кельзена було досить детально висвітлено в роботах таких учених, як А. Дідікін, Л. Вінкс, Ф. Галло, Т. Корецька, Р. Палеха, С. Паульсон, А. Толдиев, А. Шабуров та ін. Однак досі ще ніхто не намагався продемонструвати, як методологічний апарат цього австрійського правника може бути застосовано для розв'язання проблеми універсалізму й релятивізму в обґрунтуванні прав людини.

Стаття присвячена тому, як питання універсалізму-релятивізму було вирішено у працях відомого австрійського вченого-правника Ганса Кельзена. Ця частина його наукового доробку завжди була в тіні його ж більш відомих праць і передусім «Чистого правознавства», але закладені тут ідеї, безумовно, потребують висвітлення.

Результати дослідження. Почнімо наш аналіз зі статті «Право, держава і справедливість» (1948). У ній Г. Кельзен торкається керівного питання доктрини прав людини – дуалізм права (хоча, варто зауважити, власне про права людини стаття не говорить). Г. Кельзен аналізує концепцію дуалізму як таку, яка була розвинена в роботах Ж.-Ж. Руссо («загальна воля» і «воля всіх»), німецької історичної школи, а також теорії соціальної солідарності [1, с. 236–238]. На міркування Г. Кельзена, права людини як сфера її чистої свободи, позбавленої заборон і приписів, існувати не можуть. Цей висновок є послідовний, якщо брати до уваги контекст ідей австрійського правника.

Право виступає в Г. Кельзена як примусовий порядок, адже це єдиний можливий спосіб, щоб підвести до «спільного знаменника», охопити єдиним поняттям усі історичні порядки, котрі називали правом. Метод чистого вчення про право має на меті структурний аналіз права. Питання про справедливість чи несправедливість правового порядку тут виходить за межі сфери застосування цього методу. Оцінки з погляду справедливості можуть застосовуватися лише при формулюванні правової політики. Разом із тим Г. Кельзен прагнув довести, що жоден «об'єктивний критерій справедливості не можливий, оскільки твердження про те, що щось справедливо чи несправедливо, є оцінним судженням, що відсилає до кінцевої мети. Такі оцінні судження, основані на емоційних елементах нашої свідомості, суб'єктивні за характером і, на відміну від висловлювань про реальність, не можуть бути верифіковані фактами» [1, с. 236–238]. Г. Кельзен доводив, що, усупереч поширеній думці, природно-правова доктрина, яка обґрунтовує дуалізм позитивного і справжнього природного права, «часто прагне не до критики позитивного права, а до його легітимації»¹. Дійсно, історія переконливо доводить, що природне право частіше було на службі в панівній верхівки для обґрунтування легітимності законів, ніж на службі в опозиційних сил і революціонерів.

Отже, у теорії австрійського філософа нема місця ані позитивному праву, ані природному, ані, відтак, правам людини. Цей висновок ми робимо на основі того, що в основі прав людини лежить доктрина природного права, котра, у свою чергу, є вислідом дихотомії

¹ Там само.

природного-позитивного права. Додатковим, хоча й другорядним аргументом проти природного права в концепції Г. Кельзена було те, що уявлення про справедливість є суб'єктивними, залежать від емоцій суб'єкта². Оскільки чисте вчення долає поділ права на позитивне й природне, обґрунтування прав людини стає, здавалося б, неможливим, позаяк неможливим є обґрунтування природного права.

І тим не менше, заперечуючи існування природного права, Г. Кельзен навряд чи може бути зарахований до крила позитивістів, котрі заперечували існування прав людини. Навпаки, на нашу думку, один із ключових внесків в обґрунтування прав людини належить саме Г. Кельзену.

Г. Кельзен чи не першим торкнувся ключового для доктрини прав людини сюжет, який стосується універсалізму й релятивізму як категорій не тільки етики, а й теорії пізнання, епістемології й теорії цінностей. У своїй статті «Абсолютизм і релятивізм у філософії і політиці» [2], уперше опублікованій у 1948 р., Г. Кельзен вирішив показати, що існує прямий зв'язок між політичним абсолютизмом і гносеологічним універсалізмом, з одного боку, та демократією та гносеологічним релятивізмом – з іншого: «Це тільки всередині цих двох теорій має місце антагонізм між філософським абсолютизмом і релятивізмом; і цей антагонізм, видається, наявний у безлічі серйозних аналогій до фундаментальної протилежності між автократією й демократією як подається в політичному абсолютизмі, з одного боку, і політичному релятивізмі – з іншого».

Г. Кельзен визначає філософський абсолютизм як метафізичний погляд, згідно з яким існує абсолютна реальність, тобто така реальність, яка існує незалежно від людського знання [2, с. 191]. Таке існування є об'єктивним, воно не обмежене часом і простором, тоді як людська свідомість обмежена ними. Філософський релятивізм Г. Кельзен розглядає як емпіричну доктрину, згідно з якою реальність конструюється всередині свідомості людини, тобто реальність співвіднесена (related) із суб'єктом пізнання. На протигагу цьому абсолют як річ у собі не доступний людській свідомості, відтак не може бути охоплений у його повноті.

Визнання абсолютної (незалежної від свідомості) реальності надає можливість говорити про абсолютну істину й абсолютні цінності. Універсалістська гносеологія визначає істину як відображення у свідомості людини дійсності в її повноті. Для релятивізму же не може існувати жодних цінностей та істин, котрі не були б співвіднесені із суб'єктом, себто котрі не були відносними. «Абсолютне існування, – пише Г. Кельзен, – ідентичне абсолютному авторитетові як джерелу абсолютних цінностей... Персоніфікація Абсолюта, його уявлення як Творця всесвіту, законів природи, як і законів людства, є неминучим вислідом філософського абсолютизму. Його метафізика демонструє невідворотну тенденцію шляху до монотеїстичної релігії» [2, с. 192]. Релятивізм же, на думку Г. Кельзена, веде до скептицизму³.

Г. Кельзен далі розвиває свою ідею, проводячи додаткові аналогії між гносеологічним універсалізмом, з одного боку, та політичним абсолютизмом – з іншого. Так, згідно із засновком гносеологічного універсалізму, котрий виходить із пізнаваності абсолютної істини, пізнання «абсолютного існування», що незалежне від людського знання, можливе лише як пасивне відображення об'єктів, що існують самі по собі⁴. На протигагу цьому, релятивісти завжди інтерпретували процес пізнання як створення чи то співтворення об'єкта. Головним філософом-релятивістом Г. Кельзен уважає І. Канта, гносеологія котрого може бути схарактеризована як поміркований агностицизм. І. Кант не стверджував, що світ неможливо

² Інколи критику Г. Кельзена спрощували до химерного твердження, буцімто доктрина цього австрійського вченого-правника, розділяючи право і мораль, є хорошим знаряддям у руках авторитарних правителів. Подібні думки говорять лише про нерозуміння глибокої й витонченої теорії чистого права. Г. Кельзен не заперечував того, що закон може з тих чи інших міркувань визнаватися несправедливим. Однак для нього критика позитивного права є питанням не юриспруденції, а правової політики. Саме ж по собі право має вивчатися «як є», без використання суб'єктивних оцінок, котрі стирають кордони між юриспруденцією та метафізикою.

³ Скептицизм як напрям у гносеології не визнає можливості об'єктивного пізнання світу.

⁴ Г. Кельзен, радше за все, не був знайомий із роботами В. Леніна, зокрема з його «Філософськими зошитами», де містився проект філософії, що була успішно використана для встановлення тоталітарного режиму. Утім гадаємо, що австрійський філософ навряд чи здивувався б тому, що філософську основу тоталітаризму становила саме матеріалістична діалектика, з її претензіями на повне й усібичне відображення світу у свідомості діалектично мислячої людини.

пізнати взагалі, але вважав, що світ не доступний людині сам по собі. Людині доступний лише образ світу, котрий вона створює з використанням апріорних структур мислення. Відтак релятивістська гносеологія виходить зі свободи суб'єкта пізнання. При цьому йдеться не про те, що процес пізнання має довільний характер: «Є закони, що управляють цим процесом; але ці закони породжені людською свідомістю, суб'єкт знання існує як автономний законотворець» [2, с. 192].

Однак релятивістський погляд на світ і процес його пізнання також зустрічаються з кількома серйозними проблемами, перша з яких добре відома як соліпсизм – заперечення існування об'єктивного світу. Як можуть дві людини порівнювати свої знання про світ? Як знання одного можуть вважатися істинними, а іншого хибними? Г. Кельзен твердить, що релятивізм змушений остерігатися й уникати соліпсизму через припущення, що суб'єкти пізнання, як і процес пізнання, є однаковими, тобто *рівними*. Саме ідея рівності, на думку Г. Кельзена, рятує релятивізм від контринтуїтивного соліпсизму. І водночас саме рівність є головною підставою для протиставлення релятивізму до абсолютизму: «Філософський абсолютизм ... – пише Г. Кельзен, – це не рівність суб'єктів, а радше навпаки, їхня фундаментальна нерівність у відношенні до абсолюту й вищого буття» [2, с. 192].

Означені положення підштовхують Г. Кельзена до такого ключового висновку: «Паралель між філософським і політичним абсолютизмом очевидна. Відносини між об'єктом знання, Абсолютом, і предметом знання, індивідуальним існуванням, повністю схожі з відносинами між абсолютним урядом і його підлеглими. Так як необмежена влада уряду впливає на суб'єктів, зобов'язаних дотримуватися законів незалежно від їхнього походження, Абсолют, незалежний від досвіду, й об'єкт пізнання в теорії філософського абсолютизму, незалежний від суб'єкта знання, повністю визначений у його пізнанні зовнішніх законів. Філософський абсолютизм може бути дуже добре охарактеризований як *епістемологічний тоталітаризм* (курсив наш – Н. Л.). Відповідно, з такою позицією устрій всесвіту має виразно недемократичний характер» [2, с. 193, 194]. До Г. Кельзена, здається, нікому ще не спадало на думку, що така паралель можлива. Головна ідея така – *епістемологічний тоталітаризм є фундаментом тоталітаризму політичного*.

Дійсно, як доводить Г. Кельзен, політичний абсолютизм не просто використовує метафізичну ідеологію для власних практичних цілей, створюючи моральне підґрунтя для своєї діяльності, він створює абсолютистську політичну теорію, що не лише описує державу як абсолютну, незалежну від суб'єктів політичну сутність, а й згодом трансформує це уявлення у дійсність – у доктрину суверенітету, котра використовується, за словами Г. Кельзена, задля «обожування держави, з чого слідує поклоніння управителю як богоподібній істоті» [2, с. 194].

Г. Кельзен далі підводить читача до ще одного нетривіального висновку, що традиція універсалізму-абсолютизму, започаткована ще в грецькій філософії, тягне за собою заперечення міжнародного права: «Погляд, що міжнародне право – лише частина власного національного права, обґрунтовується тими, хто наполягає на суверенітеті їхньої власної держави, і тими, хто залучає для правової інтерпретації фактів аналогічну інтерпретацію в їхньому національному праві, отже, праві їхньої власної держави» [2, с. 194].

Інша річ – релятивістська теорія держави, котра, за Г. Кельзенем, визнає державу специфічним відношенням між індивідами, котре встановлене правовим порядком, «спільнотою людей, що конструюється національним правопорядком» [2, с. 195]. Ці міркування зумовлюють незвичне й водночас цілісне розуміння Г. Кельзенем місця держави в міжнародному співтоваристві. Відповідно до релятивістського підходу, «держави наділені юридичною владою, однак не вищою, адже існує авторитет міжнародного права. Але таке право, створене демократичним шляхом, звичаями й угодами ... як юридична спільнота держави існують у взаємозв'язку одна з одною всередині міжнародного співтовариства на основі міжнародного права, так само як приватні корпорації існують усередині держави на основі національного права» [2, с. 195]. Підбиваючи короткий підсумок зазначеному, Г. Кельзен має на увазі, що держава наділена проміжним статусом між юридичними

спільнотами всередині держави й міжнародною юридичною спільнотою. Відтак філософський абсолютизм-універсалізм співвідноситься з політичним так само, як гносеологічний релятивізм із демократією, адже перші об'єднують ідеї незалежності й підпорядкованості, а останні – свободи й рівності.

Австрійський учений далі демонструє вірність цього інтуїтивного твердження аналізом історії філософії від Платона й до Гегеля, переконливо демонструючи, що в усіх філософів, котрі займали бік абсолютизму в онтології й гносеології, переважали авторитарні чи навіть тоталітарні погляди на політичний устрій держави (до них Кельзен зарахував Аристотеля, Ф. Аквінського та Гегеля). І, навпаки, усі філософи-релятивісти, значну частину котрих становлять британські емпіристи, були прихильниками демократичного врядування.

«Толерантність, права меншини, свобода слова, свобода думки як характеристики демократії не можуть бути всередині політичної системи, що основана на вірі в абсолютні цінності. Ця віра невпинно веде ... до ситуації, за якої той, хто володіє секретом абсолютного добра, має право викладати своє бачення і свою волю іншим, котрі помиляються» [2, с. 197]. Ця підтримка Г. Кельзеном релятивізму вимагає пояснення ще одного істотного аспекту його системи поглядів: як саме воля більшості за релятивізму є кращою чи справедливішою за абсолютну істину в абсолютистських філософських системах? Дійсно, хіба ж більшості, яка задає правила гри в релятивістській системі цінностей, не властиво помилятися? Хіба мало прикладів цього можна знайти в історії? Г. Кельзен добре розуміє, що релятивізм вразливий у цьому стосунку. Однак учений був далекий від того, щоб покладати на релятивізм марні надії. Дійсно, стверджує Г. Кельзен, зовсім не обов'язково, що думка більшості була правильною, а меншості – хибною. Однак релятивізм відкритий для визнання того, що те, що вчора було неправильним, буде правильним завтра, а меншість завжди має змогу довести правоту і стати більшістю.

Висновки. Зробімо деякі узагальнення. Усупереч поширеному уявленню, Г. Кельзен не виступав проти прав людини, однак його критерії легітимації останніх істотно відрізняються як від тогочасної панівної доктрини, так і від сучасної. По-перше, для Г. Кельзена не існує розмежування позитивного й природного права, оскільки, як ми вже вказували, під природним правом він розумів не право у власному розумінні як фактичний правовий порядок, а лише спосіб легітимації позитивного права через звернення до трансцендентальної категорії справедливості. Між тим, права людини існують тією мірою, якою їхнє існування погоджено міжнародно-правовою спільнотою, котра володіє найвищою владою. Якщо розвивати цю тезу далі, то ми повинні дійти висновку про те, що *універсалізм взагалі не може бути підставою для обґрунтування прав людини.*

З одного боку, такий висновок може здатися дивним. Як можна обґрунтувати універсальні права людини, при цьому не припустивши, що існують універсальні цінності, які такими правами захищаються?

Це питання доведеться розглянути детальніше. Г. Кельзен правильно помітив, що сама ідея абсолютної істини, яка лежить в основі більшості онтологічних і гносеологічних філософських теорій, претендує на примус. У певному розумінні вся логоцентрична філософія від Платона до Гегеля займалася тим, що розробляла стратегії примушування до визнання абсолютної істини. Для Г. Кельзена гносеологічне примушування («епістемологічний тоталітаризм») нічим не кращий за репресії в авторитарних державах. *Відтак демократія не може ґрунтуватися на будь-яких абсолютних цінностях.* Так само не можуть ґрунтуватися на абсолютних цінностях інструменти і складові демократії, до яких належать права людини. Ідею Г. Кельзена можна було б виразити приблизно так: права людини є результатом згоди міжнародної спільноти й відображають не абсолютні, а відносні й непостійні цінності, котрі можуть змінюватись за згоди цієї спільноти. Як нам видається, Г. Кельзен при цьому не стверджує, буцімто держави не можна примушувати до дотримання прав людини. *Однак держави при цьому не можна змушувати до визнання таких прав, себто вдаватися до ціннісного й епістемологічного тоталітаризму.*

Список використаних джерел:

1. Кельзен Г. Право, государство и справедливость / Г. Кельзен // Правоведение. – 2013. – № 2. – С. 226–240.
2. Кельзен Г. Абсолютизм и релятивизм в философии и политике / Г. Кельзен ; пер. с англ. А.Б. Дидикина // Гуманитарные науки и модернизация правовой системы государства: российский и международный опыт : труды III Международной научно-практической конференции. – Новосибирск, 2014. – С. 191–200.

МАКСАКОВА Р. М.,

доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного,
адміністративного та трудового права
(Запорізький національний
технічний університет)

УДК 342.1;342.3

**УСТАНОВЧА ФУНКЦІЯ ПАРЛАМЕНТУ:
ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ТА ПОРЯДКУ РЕАЛІЗАЦІЇ**

У статті досліджено погляди вчених щодо змісту та порядку реалізації установчої функції парламенту України. Запропоновано авторське розуміння змісту установчої функції парламенту та наведено повноваження, які забезпечують її реалізацію.

Ключові слова: Верховна Рада України, Конституція, парламент, установча влада, установча функція.

В статье исследованы взгляды ученых относительно содержания и порядка реализации учредительной функции парламента Украины. Предложено авторское понимание содержания учредительной функции парламента и перечислены полномочия, которые обеспечивают ее реализацию.

Ключевые слова: Верховная Рада Украины, Конституция, парламент, учредительная власть, учредительная функция.

In the article scientists' views on content and procedure for implementing function of founding of Ukrainian Parliament. The author 'understanding of content of constituent features are powers of parliament and which ensure its implementation.

Key words: Verkhovna Rada of Ukraine, constitution, parliament, Constituent power inaugural function.

Вступ. Верховна Рада України відповідно до ст. 75 Конституції України є парламентом – єдиним органом законодавчої влади в Україні. Як зазначає Л.Т. Кривенко, «у такому контексті діюче нормативне поняття Верховної Ради поряд із достоїнствами має великий недолік: воно однобічне, оскільки не втілює іманентну рису названого органу. Її суть полягає в тому, що Вер-

